

ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРАВОПИС В НАЧАЛНИТЕ КЛАСОВЕ. ТИПОЛОГИЯ НА ПРАВОПИСНИТЕ ГРЕШКИ. МЕТОДИЧЕСКИ УКАЗАНИЯ ЗА РАБОТА ПО ПРЕОДОЛЯВАНЕТО ИМ

Гая Христозова
Бургаски свободен университет

Резюме. В статията се прави анализ на обучението по правопис в началните класове. Конкретизират се изискванията на учебната програма, основните трудности и проблеми от методическа и лингвистична гледна точка. Правописните грешки се типологизират според лингвистичната наука, към която се отнасят – правописни фонетични грешки, правописни морфологични грешки, правописни синтактични грешки. Предлагат се методически идеи за формирането на правописна компетентност и изграждане на правописна бдителност. Специално внимание се обръща на членуването с пълен и с кратък член.

Keywords: orthography, orthographic competence, orthographic errors, orthographic phonetic errors, orthographic morphological errors, orthographic syntactic errors, use of the short and the full forms of the definite article

Правописната грамотност и култура са важни за всеки уважаващ себе си специалист без значение от сферата на неговата работа и реализация. Те са съществена част от общата езикова култура, която е показателна за нивото на образованост на всеки човек. Контактването с разнородни специалисти и със средствата за масова комуникация ни убеждават в обратното – правописната и правоговорната неграмотност много често са показателни за една всеобща посредственост и некомпетентност.

Изграждането на правописната компетентност се осъществява основно в I – VIII клас. Основите на правописа се поставят в началните класове. С голяма част от правописните и правоговорните норми учениците се запознават в I – IV клас и отговорността на началния учител за правилното организиране на този процес е огромна. Тази първа училищна степен се отличава със своята специфика, свързана с възрастта на децата и теоретичната им подготовка.

Обучението по правопис в началните класове се регламентира от Учебната програма от 2004 година. Основната цел на цялостния учебно-възпитателен процес по български език и литература е „да се осигури оптимално за възрастта

развитие на устната и писмената реч на учениците...“, а една от задачите е: „учениците да получат начални знания за строежа на езика, за неговите единици и някои основни закономерности..., за развитието и усъвършенстването на устната и писмената реч в произносително, правоговорно, правописно, интонационно, граматично и стилистично отношение“. В учебните програми за всеки клас са регламентирани учебното съдържание по правопис, минимумът от знания и умения в тази насока.

Обобщавайки изискванията на Учебната програма, можем да кажем, че във връзка с правописа учениците от началните класове трябва да имат следните умения:

- да владеят правилната научна терминология на правописните промени, т.е. метаезика на лингвистичната наука;
- да могат да изкажат свободно правописното правило (без наизустяване);
- да откриват ортограмата (буквата, която може да се сгреша) и да назовават съответната правописна особеност, т.е. да е формирана правописната им бдителност;
- да групират думи според правописните им особености;
- да предлагат свои примери към дадена правописна особеност;
- да познават начините за проверка;
- да привикват да ползват правописен речник за проверка на думите с не-проверям правопис.

На формирането на всички тези умения трябва да бъдат посветени съответните упражнения по правопис.

В началните класове от изключително значение е да се използват различни начини за мотивиране на учениците да усвояват правописа, като:

- Разкриване и осъзнаване на важността и сериозността на правописната грамотност.
- Осмисляне на съществената роля на писменото слово за комуникация, на социалната му функция. Подчертаване на зависимостта между социалния статус на всеки човек и неговата правописна култура.
- Използване на по-разнообразни методи и форми на работа. Използването на еднотипни упражнения, на едни и същи видове диктовки (най-често контролни) създава негативно отношение към правописа. Нужни са разнообразни, многоаспектни задачи, работа по алгоритми, нови интерпретации на преписа и диктовката.
- Включване на повече занимателни форми, по-близка опора на нагледността. Съобразявайки се с възрастта на учениците, трябва да се използват повече игри, занимателни задачи за рисуване на ортограмата, за моделиране на звуковия, буквения, морфемния състав на думата.
- Обучение в регламентираната от Учебната програма система, но същевременно и повече внимание на ситуативния подход. Изясняване на важни

правописни особености и закономерности, ако ситуацията нееднократно го изисква.

– Използване на понятна за учениците и техните родители система за проверка, поправка и оценяване на правописната компетентност.

Съществуват някои слабости и трудности при формирането на правописната компетентност на учениците от началните класове. Най-големият проблем се дължи на неправилното съотношение на теоретичните правила и практическите упражнения, вследствие на което се наблюдават следните групи несъвършенства.

Първо, учениците знаят правописните правила теоретично, но практически не ги прилагат, вследствие на което допускат правописни грешки. Теоретичните норми се заучават самоцелно, наизустяват се (без конкретна практическа реализация) и съответно се забравят бързо.

Второ, учениците пишат сравнително правилно, но без да познават правилата, интуитивно, основавайки се на езиковия си усет. Ако социолингвистичната им среда се характеризира с книжовен изговор, то грешките са обикновено при нормативната разлика между изговор и правопис.

Тези противоречия и пропуски имат както обективни, така и субективни предпоставки. Обективните са свързани с учебната програма, с учебниците и учебните тетрадки. Субективните се дължат на някои явления в стила на работа на учителите, което не е вследствие на липса на научна компетентност, а най-често в неумението за създаване на добра организация (форми и методи на работа).

Учебната програма регламентира правописните особености, които ще се изучават в съответните класове. Техният характер и вид са в тясна връзка с формирането на езикови понятия от различните области на лингвистиката. Във връзка с правописа някои теми биха могли да се изучават по-обстойно (представки и наставки), други да се включат, защото са достъпни и имат съществено значение не само като граматически понятия, но и поради своята функция в речта (предлози и съюзи), а трети – да се изучават в следващата учебна степен, защото са трудни и многоаспектни и за тях учениците не притежават достатъчно лингвистични познания, за да ги осмислят (сложни думи и свързаното с тях слято, полуслято и разделно писане).

Една от най-съществените причини за правописната неграмотност на учениците е свързана с нарушаването на естествената връзка между езиковото обучение и правописа, който всъщност е част от това обучение. В писмената свързана реч на учениците най-често се оценява съдържанието, а правописните грешки само се коригират. Поставя се една обща оценка, която не дава представа при кой от компонентите има най-сериозни отклонения.

Група грешки при обучението в правопис са свързани с конкретни методически нарушения.

Първо, учителят продължително и разточително използва словото – обяснява правилата, повтаря обясненията, дава много примери и не оставя учени-

ците сами да намерят приложението на правилото в практиката.

Второ, малко се пише – често за правописните правила учениците дават устни примери.

Трето, налице е нежелание и неумение да се излезе извън рамките на учебната програма, въпреки че понякога ситуацията го налага.

Четвърто, работи се повече за коригирането на правописните грешки, отколкото за предпазването от тях.

Пето, използват се еднотипни упражнения, най-често еднообразни диктовки, липсват всякакви алгоритми за работа при овладяване на правописните норми.

Когато в думата има ортограма и трябва да се определи коя буква да се напише, учениците често не знаят какви операции да извършат с думата, за да изберат нужното правило. Те имат теоретични знания, т.е. знаят правилата, но не знаят общите методи за решаване на задачата.

Разбира се, не можем да бъдем максималисти и да изискваме цялостното формиране на правописната компетентност още в началните класове. В следващата учебна степен се изучават още редица по-сложни правописни правила. Важно е обаче това, което се учи в първите четири класа, да се усвои достатъчно всеобхватно, да се създадат не само правописни умения и навици, задължителни за малките ученици, но преди всичко да се формира правописна бдителност и сериозно отношение към правописната култура като част от цялостната култура на всеки човек.

Много важна е и високата компетентност на началните учители в сферата на българския правопис в цялост, а не само онова, което се изучава в началните класове. Доброто познаване на правописните особености, проследяването на регламентиранияте промени, отразени във всеки нов правописен речник, са толкова значими, колкото и методическите познания за преподаване на правописа. Това аргументира по-широкото и обзорно представяне на класификацията на правописните грешки.

Една от най-съществените предпоставки за резултативност в обучението по правопис е правилното типологизиране на правописните грешки. От вида на всяка грешка се обуславят няколко съществени фактора, като: начин за проверка, тип подходящи упражнения за формиране на определени правописни навици и др. Най-логичната типология на грешките е във връзка с принадлежността им към определен дял на езикознанието. Обособяват се следните големи групи.

Правописни фонетични грешки

Свързани са с различни закономерни промени на звуковете в речта, вследствие на които има реално съществуващи ортограми. Тези промени са причина за допускане на следните видове грешки.

1. Грешки вследствие стеснен изговор на неударени широки гласни (редукция).

Изразява се в следното: когато широките гласни **а, о, е** са в слаба позиция, т.е. не са под ударение, те се приближават до изговора на съответните тесни гласни **ъ, у, и**. Това води до правописни проблеми.

Например: чъсовой (вм. *часово́й*); учи́ (вм. *очи́*); пуле (вм. *поле́*); систра (вм. *сестра́*) и др.

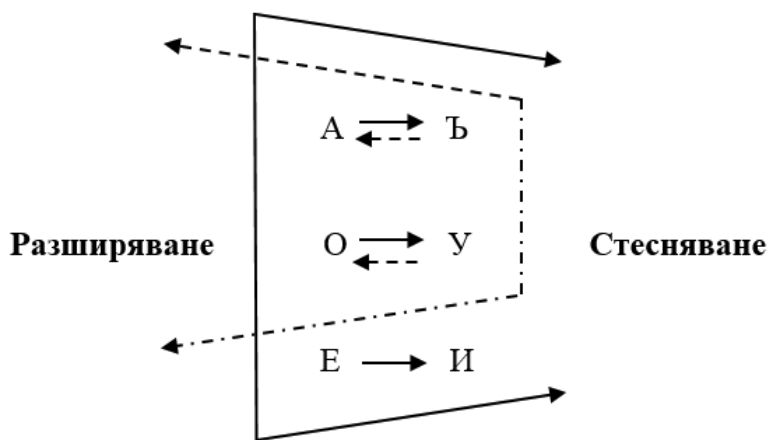
Колкото неударената гласна е по-близо до ударението, толкова редукцията е по-слаба и обратно. Най-силно редукцията е изразена при **а**.

2. Грешки вследствие разширен изговор на неударени тесни гласни (обратна редукция).

Неударените тесни гласни **ъ** и **у** също се променят към съответните широки, като се доближават до техните варианти. Разширяването на тесните гласни е значително по-често срещано явление от стесняването.

Например: патека (вм. *пѐтека*); даждовен (вм. *дѣждовен*); грамотевица (вм. *грѣмотевица*); оченик (вм. *ученик*); стоден (вм. *студен*); охо (вм. *ухо*).

Изключение прави гласната **и**, която винаги се чува като **и**, т.е. не се разширява.

Проверката на думите с промени при гласните се осъществява чрез намиране на сродна дума, в която ортограмата е в силна позиция, т.е. под ударение. Особено важно е от всички сродни думи да се подбират само нужните за проверка, т.е. тези, в които съответният гласен звук е под ударение.

Например:

– **пѐтека** (ортограмата е **ѐ**). Сродни думи са *пѣтешествие*, *пѣтник*, *пѣтуване*, *пѣт*, *пѣтувам*, *пѣттически*, *пропѣтувах*, но можем да проверим само с *пѣт*, *пѣтник*, *пѣттически*;

– **ученик** (ортограмата е **у**). От сродните думи *учен, учение, училище, научен, ученолюбив, наука, учител, уча, учебник* за проверка ни служат *уча, научен, учен, наука*.

3. Грешки при писане на **а** и **ъ** в края на думата (най-често вследствие вмъкването на гласния **ъ** в крайна сричка – епентеза).

Проверката се осъществява чрез формите на думите за множествено число. Ако в думата за проверка този гласен звук не изпада, то в основната форма се пише **а** (*казал – казали, хубав – хубави*). Ако в думата за проверка този гласен звук изпада, то в основната форма се пише **ъ** (*рекъл – рекли, бодър – бодри*). Най-често думите, при които е възможно да се сгреша, са прилагателни имена (*мъдър – мъдри*), минали страдателни причастия (*стреснат – стреснати*) и минали свършени деятелни причастия (*заминал – заминали*). Изключения правят съществителните имена от м.р., ед. ч. с наставка **-ък**, които, независимо че запазват гласния си звук в края на думата във формата за мн.ч., се пишат винаги с **ъ**: *камък – камъни; замък – замъци; пламък – пламъци; ремък – ремъци; подарък – подаръци* (изключение на тези изключения са думите **облак, признак, призрак**, които се пишат по правилото – *облак – облаци, признак – признаци, призрак – призраци*).

4. Грешки при редуване на коренните гласни (аблаут)

Най-чести грешки има при редуването на **ъ/а**, например *замръзна – мразовит*. Създаваме навик у учениците да проверяват правописа на неударената коренна гласна със сродна дума, а трябва да отчитаме, че в тези случаи това не е възможно (*мразовит* се проверява с *мраз*, а не със *замръзна*, въпреки че коренната гласна е в силна позиция).

5. Грешки при обеззвучаване на звучни съгласни в края на думата (обеззвучаване на звучни съгласни в абсолютното краесловие).

В края на думата звучните съгласни **б, в, г, д, ж, з**, когато са в слаба позиция, т.е. след тях няма гласен звук, се обеззвучават, т.е. чуват се като съответните беззвучни съгласни **п, ф, к, т, ш, с**.

Проверката на тези думи може да се извърши по два начина:

а) чрез формите на думата:

– *град – града, градът, градове, градовете;*

– *хубав – хубавия, хубавият, хубава, хубавата, хубаво, хубавото, хубави, хубавите;*

б) чрез сродни думи, в които след ортограмата има гласен:

– *град – градина, ограда, градоначалник, градеж, градя;*

– *хубав – хубавица, хубавелка, хубавец, разхубавих се.*

6. Грешки при междусловно уподобяване – *хубав шкаф* [хубаф шкаф], *град Търново* [грат Търново]

Препоръчително е всяка дума да се проверява поотделно.

На междусловно уподобяване подлежат много от предлозите, завършващи на звучен съгласен (след, над, пред), преди всичко когато се намират пред

дума, започваща с беззвучен съгласен. Поради това, че са неизменяеми части на речта, те няма как да се проверят. Това осезателно налага включването им в учебната програма на началните класове (в предходни учебни програми се изучаваха във втори клас).

7. Грешки при обеззвучаване на звучен съгласен пред беззвучен [асимиляция (уподобяване) по беззвучност]

7.1. Грешки при обеззвучаване на звучен съгласен пред беззвучен в началото на думата – *вплете, вписа, впия*. Под влияние на беззвучния съгласен „п“ звучният съгласен „в“ в началото на думата се чува като беззвучен, т.е. двата звука се асимилират (уподобяват), зазвучават като беззвучни.

Проверката в определени случаи може да се осъществи чрез сродни думи (*впия – въпиец*), а в други – чрез морфеман разбор и използване на познанията за правописа на представките (*вплете, вписа, впия* – в българския език има представка **в**, а не **ф**).

7.2. Грешки при обеззвучаване на звучен съгласен пред беззвучен в средата на думата – *сладко, Владко*. „К“, който е беззвучен, влияе на предходния звучен съгласен „д“ и двата звука се уподобяват, т.е. зазвучават като беззвучни, вследствие на което вместо звучния д се чува беззвучният т.

Проверка се прави чрез сродни думи, в които след ортограмата има гласен: *сладко – сладолед; Владко – Владимир*. Проверката на прилагателните имена може да се прави и чрез основната форма на думата (м.р., ед.ч.): *сладко – сладък; гладки – гладък*.

Тази правописна особеност затруднява учениците повече, отколкото обеззвучаването на звучен съгласен в края на думата, защото по-лесно откриват форми на думата (най-вече за множествено число), отколкото сродни думи.

8. Грешки при озвучаване на беззвучен съгласен пред звучен (асимиляция по звучност)

8.1. Грешки при озвучаване на беззвучен съгласен пред звучен в началото на думата – *сбирка, сграда*.

Проверката се извършва чрез сродни думи (*сбирка – събира, сграда – съгражда*) и чрез морфеман разбор – има представка **с**, а не **з**.

8.2. Грешки при озвучаване на беззвучен съгласен пред звучен в средата на думата – *сватба*. Звучният „б“ влияе на предходния беззвучен „т“ и двата звука се асимилират.

Проверката е чрез сродни думи, в които след беззвучния съгласен има гласен (*сватба – сватове*).

Тук влизат и една голяма група думи с непроверяем правопис, които трябва да се запомнят. Те се пишат винаги с наставка **-итба** и са свързани с някаква дейност: *коситба, беритба, вършитба, гонитба* и др.

9. Грешки при разподобяване (дисимиляция): *бомбардирам* (вм. *бомбардирам*); *коридор* (вм. *коридор*); *Варели* (вм. *Валери*).

Повечето от думите са с непроверяем правопис и се налага ползването на правописен речник.

10. Грешки при писане на думи с я и ю

Дължат се на факта, че в определени случаи (в началото на думата и след гласен) буквите **я** и **ю** са белег на два звука, а в други (след съгласен) – бележат мястото на предходния съгласен звук. Най-честата грешка е да се изписват буквите **я** и **ю** с буквите на техните звукове в случаите, когато означават два звука.

11. Грешки при писане на думи с ш.

Дължат се отново на това, че буквата е белег на два звука [ш, т] и учениците вместо буквата **ш** пишат буквите на чуващите се звукове.

Методическата работа е свързана преди всичко с диференциране на различията между буквата и звуковете, с моделиране и уточняване на съотношението брой букви – брой звукове. Като букви **ш** и **т** не могат да се пишат една до друга (изключение – ако думата е съществително име от ж.р., ед.ч. и завършва на **-ш**, при членуване с определителния член **-та** се пишат двете букви една до друга: *пустошта*. Разбира се, това са две различни морфемии).

12. Грешки при писане на думи с й и и.

Тези грешки се дължат на неосмислянето на разликата между двата звука, единият от които е съгласен, а другият – гласен, както и на сходното им звучене. За да се прецени коя от двете букви да се напише, думата трябва да се раздели на срички и да се открият „сигурните“ гласни. Съпоставя се броят на сричките и на „сигурните“ гласни. Ако са равни, се пише **й**, ако сричките са повече от т.нар. „сигурни“ гласни – пише се **и**.

Например при колебание как се пише думата *лейка* се извършват следните последователни операции:

– От колко срички се състои думата? – две.

– Кои са двата гласни звука? – **е** и **а**.

Следователно: след като нямаме „свободна“ сричка, не можем да имаме още един гласен звук (**и**). Това означава, че трябва да напишем **й**.

Обръща се внимание и на факта, че във формите за множествено число съществителните имена не могат да завършват на **й**, а само на **и**: *славей* – *славейи*, *идея* – *идеи*, *мания* – *мании*.

13. Грешки при писане на думи с йо и ъо

Грешки се допускат само ако не се диференцират добре гласни и съгласни. В началото на думата буквосъчетанията обикновено не се грешат, защото се отнасят до съществителни собствени имена, които трябва да се пишат с главна буква, а такава за **ъ** няма в българската азбука. Методически най-важно е да се разграничават гласните от съгласните, защото след съгласен се пише **ъо**, а след гласен и в началото на думата – **йо**.

14. Изпадане на звукове (елизия)

Най-често се пропускат:

– **т** в края на думата – вес, спортис, кранис (вместо *вест, спортист, кранист*);
– **т** в средата на думата – весник, лисче, артиска (вместо *вестник, листче, артистка*);

– **щ** – пише се само **ш** – къшна, помошна, овошна (вместо *къщна, помощна, овошна*).

Голяма част от тези думи могат да се проверят чрез форми на думата: *вести, спортисти, кранисти, къщен, помощен*, или чрез сродни думи: *вестоносец, артистичен, къщовник, овошар*.

При гласните елизията преди всичко е при думи, съдържащи две еднакви гласни: коперация (вм. *кооперация*); или в местоименни форми: *нашта* (вм. *нашата*); *вашта* (вм. *вашата*).

С посочените дотук промени, свързаните с тях грешки и различните начини за проверка учениците се запознават поетапно с доминиращ практически аспект. Разбира се, в своите писмени работи те допускат и други видове грешки, свързани с неизучавани теми. Най-характерните от тях са:

15. Премятане (метатеза) на **ъ**.

Ъ променя мястото си спрямо **л** и **р** в определени случаи – в зависимост от броя на сричките в думата, от броя на съгласните след групите **ър, ръ, ъл, лъ** – *вързка*, но *вържа*. Грешките се поправят, без да се коментират.

16. Грешки при преглас на ятовата гласна (редуване **а/е**)

Поправяме ги, без да можем да ги обясним в тази училищна степен (*хляб*, но *хлебен, хлебарница*).

Правописни морфологични грешки

I Грешки при морфемите

1. Грешки при писане на представките

1.1. Грешки при представки, съдържащи гласен в слаба позиция – представките в българския език съдържат широки гласни, които могат да се редуцират – **до-, по-, про-, на-, за-, от-**.

1.2. Грешки при представки, завършващи на съгласен, който се обеззвучава пред беззвучен съгласен – **въз-, из-, без-, раз-, над-, под-, зад-, пред-, в-, об-**, или се озвучава пред звучен – **от-, с-**.

Всички тези грешки по своята същност са и фонематични, защото се допускат вследствие на слабата позиция на звуковете.

1.3. Грешки при представките **о/у, пре/при**¹⁾, чийто избор се регламентира от семантични съображения, въпреки че правописът на представките се основава на морфологичния принцип. За употребата им практически могат да се въведат някои правила.

Пише се представка *О-*, когато:

– глаголното действие засяга повърхността на обекта: *обелвам, олепя, ожулвам, охлузвам, остъргвам, обръсвам, обърсвам* и т.н.;

- действието се разпростира върху целия обект или върху всички предмети: *огрявам, обрулвам, озвучавам, озеленявам, обагрям, оприличавам* и т.н.;
- действието обхваща предмета, следвайки неговите очертания: *ограждам, окръжавам, крайнина* и т.н.;
- действието води до промяна в душевното или във физическото състояние: *освирепявам, овдовявам, опозорявам*;
- има втора представка **-без-**: *обезболяващо, обезсърчавам, обезсолен, обезцветена, обезумял* и т.н.;

*Практически може да се запомни, че някои думи, свързани със сетива (зрение, слух) и реч, се пишат с представка **о-**: *оглеждам, опулвам, ослепявам, ослепен, окъоравявам, ослушвам, оглушавам, оглушки, одумвам, одумки, онемявам*.*

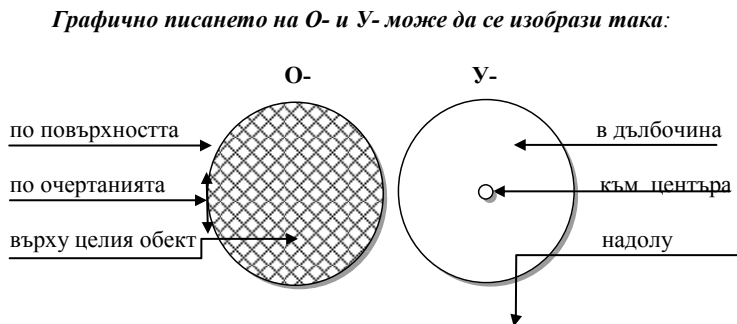
Пише се представка **У-, когато:**

- субектът или обектът на действието навлизат в ново състояние или положение: *узаконавам, уплътнявам, усъвършенствам, упътвам* и т.н.;
- действието се насочва в дълбочина: *ужилвам, убождам, ухапвам* и т.н.;
- действието се насочва към центъра: *уцелвам, уязвявам, убивам* и т.н.;
- действието се насочва надолу: *увисвам, упадам, умъртушвам се* и т.н.;
- действието означава затваряне вътре в себе си: *умислям се, усамотявам се, унасям се*.

*Практически може да се запомни, че ако след представката има глагол, образуван от числително име, то се пише представка **у-**: *удинявам, удвоявам, утроявам, учетворявам, унетдесеторявам* и др.*

Важно: *окраска, **но** украса; усмивка, **но** осмени; огризвам, **но** угризение; оронвам (зърна), **но** уронвам (престиж); опадат (плодове), **но** упадат (нрави); оказвам (помощ), **но** указвам (посока)!!!*

Графично писането на **О- и **У-** може да се изобрази така:**

Правописът на някои от глаголите може да се провери чрез сродни думи – съществителни имена, в които ударението е върху представката: *обирам (обир), оглеждам (оглед)*.

Пише се представка *пре-*, когато:

– действието се насочва през определено пространство, през период от време или през някаква граница, т.е. има преместване в пространството и преодоляване на пречка: *преминавам, прекрачвам, прелитам, прекарвам* (дърва), *преспивам*;

– засегнатият обект се раздвоява в резултат на глаголното действие: *прекъсвам, пречупвам, прерязвам, прекършвам, преполовявам*;

– глаголното действие се извършва повторно: *преобувам се, преобличам се, пренареждам, преписвам* (веднъж вече е написано);

– глаголното действие показва някакво въздействие: *преклонявам, превземам*;

– глаголното действие показва надхвърляне на допустимата норма, изискване: *преяждам, пресолявам, преигравам, препълвам*.

Пише се представка *при-*, когато:

– действието е насочено към определен обект: *пристъпвам, приближавам, примавам, притеглям*;

– нещо се прикрепва, присъединява, прибавя се към друго нещо: *прилепвам, притискам, прибавям, пришивам, притурям, принасям* и др.

Има случаи, в които съществуват думи и с представка **при-**, и с представка **пре-** (*пренасям* и *принасям*, *предавам* и *придавам*, *преспивам* и *приспивам*). Разграничаването става в контекста на словосъчетанието, изречението. Нагледно това може да се изобрази така:

→ | ПРИ (приближава се до ...)

→+ ПРЕ (преминава през ...)

Примъквам се до огъня.

Привличам детето до себе си.

Принасям ястията на трапезата.

Приспивам детето.

Премъквам дърва през двора.

Превличам товара през реката.

Пренасям ги от кухнята.

Преспивам у приятелка.

2. Грешки при писане на някои наставки

Има наставки, при които е налице обеззвучаване на звучен съгласен пред беззвучен или озвучаване на беззвучен съгласен пред звучен в рамките на самата наставка и могат да се допуснат грешки, например: наставка **-овка** (*маскировка, тренировка*), наставка **-итба** (*сеитба, беритба*) и др. При съществителните имена още се грешат наставките **-джия** (пропуска се д), **-ант**, **-ист** (пропуска се т).

Грешки се допускат и при наставки за прилагателни имена, означаващи веществен произход. Всички те се пишат с наставка **-ен**: *брашно* – *брашнен*, *кадифе* – *кадифен*, *нишесте* – *нишестен* (дублети – *чешмян* и *чешмен*). Няма наставка **-ян** за относителни прилагателни имена.

3. Грешки при писане на окончанията

3.1. Грешки при глаголните окончания

3.1.1. Грешки при глаголните окончания в 1 л., ед.ч. и 3 л., мн.ч., сегашно време при глаголите от I спрежение, когато са под ударение – *четà* [четъ], *четàт* [четът]. В този случай буква **а** предава фонема [ъ] в определена позиция, т.е. в тези конкретни глаголни окончания.

3.1.2. Грешки при глаголните окончания в 1 л., мн.ч., сегашно време на глаголите от I и II спрежение (пишете, вм. *пишем*; играете, вм. *играем*). Това става по аналогия с глаголите от III спрежение, които имат глаголно окончание **-ме** (*рисуваме*). В началните класове не се учат спреженията и най-често се използва правилото, че щом в 1 л., ед.ч., сегашно време глаголът завършва на **-а** или **-я**, то в 1 л., мн.ч., сегашно време ще завършва на **-м**. Ако глаголът в 1 л., ед.ч., сег. време завършва на **-м**, то в 1 л., мн.ч., сегашно време ще завършва на **-ме**. И още по-опростено методически е практическото правило да се опитаме да произнесем думата без **-е**. Ако произнасяйки я така, се запазва множественото число, значи глаголното окончание е **-м**.

3.2. Грешки при окончания на съществителни имена

При някои окончания има обеззвучаване на звучен съгласен през беззвучен, например в окончанието **-овци** – *присмехулниковци*, *ревльовци*.

4. Грешки при писане на определителния член – става дума за избора **-а/-ът** или **-я/-ят** при членуване на съществителни имена от м.р., ед.ч. В някои случаи членуването зависи от предходната наставка (-тел, -ар, -яр). В тази група причисляваме и десетте съществителни имена в българския език, които се членуват с **-я/-ят**:

<i>ден</i> – я/ят	<i>зет</i> – я/ят	<i>огън</i> – я/ят	<i>лакът</i> – я/ят
<i>кон</i> – я/ят	<i>крал</i> – я/ят	<i>сън</i> – я/ят	<i>нокът</i> – я/ят
<i>път</i> – я/ят	<i>цар</i> – я/ят		

5. Грешки при писане на комбинация от морфем

5.1. Грешки при писане на думи с двойни еднакви съгласни

5.1.1. Грешки при думи, при които представката завършва на съгласен и коренът започва със същия съгласен – *беззащитен*, *въззелен*, *надделявам*, *оттласквам*.

Разновидност на този вид грешки е, когато представката завършва на звучен, а коренът започва с противоположния беззвучен – *безсолен*, *възсядам*, *изсмях се*, *надтежавам* или обратно – представката завършва на беззвучен, а коренът започва с противоположния звучен – *отдолу*, *отделям*.

5.1.2. Грешки при писане на думи с двойно **нн** – допускат се при формите на прилагателните имена от м.р., ед.ч., завършващи на **-нен** (*съвременен* – основна форма – *съвременният*, *съвременния*, *съвременна*, *съвременната*, *съвременно*, *съ-*

временното, съвременни, съвременните) и при образуваните от това прилагателно други части на речта – (съвременник – съществително име, съвременно – наречие).

Най-често се грешат следните думи: *имен (ден), имени (дни), именник, именно; рожден, рождена, рождени; фин, фина, фино, фини; писмен, писмена, писмено, писмени.*

Има думи, които, макар че завършват на **-нен**, не се пишат с двойно **нн** – *копринен – копринена, стоманен – стоманена*. Това се отнася за прилагателни, означаващи веществен произход, образувани с наставка **-ен**: *лен + ен = лenen*.

При съществителните имена, образувани с наставка **-ик** (м.р.) или **-ица** (ж.р), съществуват три варианта:

- ако съществителното име е образувано от прилагателно име, завършващо на **-нен**, то се пише с двойно **-нн**: *племенник, племенница* (от племенен);

- ако съществителното име е образувано от причастие (най-често страдателно), завършващо на **-н**, то се пише едно **н**: *галеник* (от гален), *пратеник* (от пратен), *избраник* (от избран);

- ако от съществителното име може да се образува друго съществително име, завършващо на **-ие**, то се пише едно **н**: *въстаник* (от въстание), *посланик* (от послание).

Наречията се пишат с **н** или **нн** в зависимост от правописа на прилагателните имена, от които се образуват:

- ако прилагателните имена завършват на **-ен**, се пише едно **н** – *обикновено* (от обикновен), *съвършено* (от съвършен);

- ако прилагателните имена завършват на **-нен**, се пише двойно **нн** – *именно, постепенно, своевременно, непременно*.

В контекста могат да се разграничат някои непълни омоними като: *ранна* (прилагателно име) и *рана* (съществително име), *лунна* (прилагателно име) и *луна* (съществително име), *грамофони* (съществително име) и *грамофонни* (прилагателно име).

Грешат се и други думи, като: *безценица* (без цена, а не от прилагателното име „безценна“), *военачалник* (началник на войните, а не на военните), *камено-трошачка* (троши камъни, а не от прилагателното име „каменен“, „каменна“).

5.1.3. Грешки при писане на думи с двойно **тт** – допускат се при членуване на съществителни имена от ж.р., ед.ч., с наставки, завършващи на **т** – *радостта, младостта*; както и при членуване на числителни имена, завършващи на **т** – *петте, десетте*. Въпреки че се отнася до членуването, грешката е морфологична, а не синтактична, защото засяга определени част от речта и не се влияе от синтактичната функция на членуваните думи.

5.2. Грешки при членуване на съществителните имена от ж.р., ед.ч., завършващи на **щ** – *пеицта, ноицта, свеицта, моицта* и др.

5.3. Грешки при членуване на съществителни имена от м.р., ед.ч. с – **я/ят**. Дали ще членуваме с **-я/-ят**, или с **-а/-ът**, зависи от наставката преди определителния член. Ако тя е **-ар** и се отнася за лица или **-тел** и се отнася за лица, уреди, апарати и машини, то се членува с **-я/-ят** – *овчар–я/ят, писател–я/*

ят, двигател-я/ят. С -я/-ят се членуват и завършващите на **й** съществителни имена от м.р., ед.ч. – *славей – славе-я/ят; бой – бо-я/ят*. Във всички останали случаи се членува с -а/-ът – *пазар-а/ът, буквар-а/ът, пожар-а/ът*.

6. Грешки на границите на морфемите

Тези грешки доказват необходимостта от запознаването с отделните морфеми (особено представки и наставки). Все пак основният правописен принцип в българския език е морфологичният, т.е. всяка морфема винаги се пише по един и същи начин, независимо от това как се произнася и как се чува.

На границите на морфемите могат да се допускат грешки поради влияние на следващата морфема. Те могат да се дължат на:

– регресивна асимилация по беззвучност – *изпочу^ня, обх^вана, на^дпис, дробче, поправ^ка, гръ^дта;*

– регресивна асимилация по звучност – *сбог^ом, сгов^ор, сватба*.

II Грешки според принадлежността на думите към определена част на речта

1. Грешки при писане на съществителни собствени имена

Съществителните собствени имена по принцип се пишат с главна буква, която се характеризира с това, че не е свързана с произношението, но въпреки това е ортограма. По-рядко се грешат оригиналните собствени имена (имена на хора, фамилии, държави, градове). Грешките обикновено се допускат в следните случаи:

– когато думата е непозната (56% от първокласниците в една диктовка сгрешиха думата *Африка* – не знаят, че е име на континент, а не знаят и какво е това континент);

– когато съществителното собствено е образувано от съществително нарицателно име или от прилагателно име за определени индивидуални обозначения – *балкан и Балкан* (Стара планина), *вихрен* и *вр. Вихрен*. Налице е използване на принципа за диференцираните значения;

– когато съществителното собствено е сложна дума – *Стара Загора*, но *Ново село* (*Загора* е съществително собствено име, затова се пише с главна буква, а *село* – съществително нарицателно и се пише с малка буква);

– когато собственото име съдържа **ьо** – *Боньо, Теньо, Колю* (както е правилно). Грешно написани са имената с **ю** – *Боню, Теню, Колю*.

2. Грешки при писане на числителни имена

2.1. Грешки при писане на сложните числителни имена – пишат се отделно, вместо слято (както е правилно) – осем стотин (вм. *осемстотин*).

2.2. Грешки при писане на съставните числителни имена – пишат се на места слято, вместо отделно – стодвайсет и три, вм. *сто два^йсет и три*.

2.3. Грешки при образуването от числителните имена *девет* и *десет* с наставка -к, съществителни имена – *деветка* и *десетка*. Употребяват се неправилните *девятка* и *десятка*.

2.4. Грешки при сложни думи (прилагателни имена, съществителни имена и др.), чиято първа част е числителното име **дво-** или **дву-**. Тъй като липсва ре-

гламентирано правило коя от двете гласни (**о** или **у**) да се използва, трябва да се запомни, че думите с **дво-** са само няколко: *двоеточие, двоица, двоумя се, двоумение, двоя* (раздвоявам), *двояк* (двоякост, двоякостта). Всички останали думи се пишат с **дву-**: *двуетажен, двугодишен, двуметров* и т.н

3. Грешки при писане на наречия

3.1. Грешки при писане на отрицателната частица **не** – пише се отделно, вместо слято, както е правилно: не достатъчно (вм. *недостатъчно*); не обикновено (вм. *необикновено*).

3.2. Грешки при наречията, съставени от две думи, които трябва да се пишат полуслято: напред назад (вм. *напред-назад*), т.е. пропуска се съединителната чертица.

3.3. Грешки при някои наречия, които са образувани от предлог + друга част на речта и трябва да се пишат слято: **вкъщи, вследствие, всъщност** (обратно – грешки се наричат „предвид“, което често се пише грешно „впредвид“ по аналогия с предходните наречия).

Правописни синтактични грешки

1. Грешки при писане на предлози, съюзи, частици, кратки местоимения и др. (енклитики и проклитики). Грешките можем да обособим в следните групи.

1.1. Грешки при предлозите и съюзите – пишат се погрешно слято с предходните или следходните думи, защото са без собствено ударение. Този вид грешки се допускат в първи клас, когато не е осмислена функцията на „малките“ думи. Моделирането на изречения още в добуквения период намалява грешките при писане. Понякога подобни грешки се допускат и в следващите класове, за което причина е фактът, че в началните класове няма урочна тема за предлози, съюзи и т.н., т.е. като неизменяеми части на речта те не са познати.

1.2. Грешки при местоименията и частиците (**не, да, ли**). Най-често се грешат частицата **ли**, която не се разграничава от окончанието **-ли** на миналите свършени и миналите несвършени деятелни причастия, употребени самостоятелно или влизащи в състава на минало неопределено или минало предварително време – ходили (минало свършено деятелно причастие) и ходи ли (глагол и въпросителна частица **ли**).

Те ходили на кино.

Ти ходи ли на кино?

Аналогична грешка се допуска при употребата на кратката форма на притежателното местоимение **ме**, което не се разграничава от окончанието **-ме** за 1 л., мн.ч., сегашно време на глаголите от III спрежение.

Ние рисуваме.

Рисува ме с акварел.

Често се грешат и частицата **не**, която при някои части на речта се пише слято с тях, а при други – отделно. По този проблем няма теми в началните класове. Най-важно е да се знае, че **не** се пише отделно от глаголите: **не искам, не мога, не зная, не пея**.

1.3. Грешки при употреба на предлозите **в/във** и **с/със** – свързани са със следващата дума:

– **в/във** – ако следващата дума започва с **в/ф**, то се използва предлогът **във**, ако следващата дума започва с друга буква, се пише **в**;

– **с/със** – ако следващата дума започва със **з/с**, то се използва предлогът **със**, ако следващата дума започва с друга буква, се пише **с**.

1.4. Грешки при писане на частиците **по** и **най** при степенуване. Въпреки че се степенуват определени части на речта (най-вече прилагателни имена, наречия и причастия), отнасяме този вид грешки към синтактичните, а не към морфологичните, защото се степенува в рамките на синтактичните единици словосъчетание или изречение. Пропускат се малките тирета: *по-голям, най-голям*. Когато частицата **по** се използва със съществителни имена или глаголи, тогава не се пише тире, а ударение над частицата – *по́ лекар, по́ чете*. Когато частицата **най** се използва със съществителни имена или глаголи, не се пише нито тире, нито ударение.

Той е по́ юнак от мен, а приятелят му е най юнак.

Тя по́ готви от мен, но най готви майка ѝ.

2. Замяна на главна буква с малка в началото на изречение

Допуска се най-често в първи клас. В добуквения период превантивно се моделират изречения, в които началната главна буква се отбелязва с т.нар. антенка – *Де́цата играят с то́пка*. | _ _ _ _ _.

Грешки при членуване на съществителните имена от мъжки род с пълен и с кратък член

1. За правилното членуване с **пълен член** трябва да се знаят следните правила

– Пишем **пълен член**, когато думата е **подлог** в изречението.

Пожарникаря́т изгаси о́гъня.

Най-често подлогът е извършителят на действието.

Вълкът́ изя́де овена́.

Когато има **страдателен** залог, подлогът не е извършителят на действието.

Овене́т е изя́ден от вълка́.

Практическо правило:

Думата, която можем да заместим с личното местоимение „**той**“, членуваме с **пълен член**.

Думата, която можем да заместим с личното местоимение „**него**“, членуваме с **кратък член**.

Ученикът́ проче́те романа́.

Той́ проче́те него́.

Той́ (ученикът́) проче́те него́ (романа́).

Романът́ е проче́тен от ученика́.

Той́ е проче́тен от него́.

– Пишем **пълен член**, когато думата е **определение на подлога** (прилагателно име, числително име, причастие).

Смелия́т пожарника́р изгаси о́гъня. – прилагателно име

Вторият пожарникар не закъсня. – числително име

Уплашеният човек отиде на лекар. – минало страдателно причастие

Четящият човек е друг духовен свят. – сегашно деятелно причастие

Легналият старец бавно се изправи. – минало св. деятелно причастие

Практическо правило:

Словосъчетанието, което можем да заместим с личното местоимение „той“, членуваме с **пълен член**.

Словосъчетанието, което можем да заместим с личното местоимение „него“, членуваме с **кратък член**.

Висящият клон падна върху заледения тротоар.

Той падна върху него.

Той (висящият клон) падна върху него (заледения тротоар).

– Пишем **пълен член** и при прилагателните имена, числителните имена и причастията, когато са субстантивирани и са подлог в изречението.

Дългият прескочи оградата. – прилагателно име

Третият получи бронзов медал. – числително име

Изгубеният ще се намери. – минало страдателно причастие

Мърморещият ме дразни много. – сегашно деятелно причастие

Падналият ще стане. – минало св. деятелно причастие

Практическо правило:

И тук можем да заместяваме с **той** и с **него**.

– Пишем **пълен член**, когато членуваната дума е **пред** или **след** спомагателния глагол **съм** в което и да е глаголно време, т.е. при съставно сказуемо.

Помощникът е опитен.

Лекар е съседът от първия етаж.

Магазинът беше затворен.

Готов беше и последният участник.

Учителят е човекът, когото уважавам.

Приятелят ми ще бъде здрав след няколко дни.

Практическо правило:

И тук можем да заместяваме с **той** и с **него**.

– Пишем **пълен член**, когато пред или след членуваната дума има **възвратен глагол**.

Професорът не се изненада.

Появи се библиотекарят.

Музеят е направен от дарители.

В последните години рязко се промени климатът.

Практическо правило:

И тук можем да заместяваме с **той** и с **него**.

– В изречението **подлогът** се съгласува със **сказуемото по число**.

Вчера *работникът* бързо *изкопа* канала в двора на болницата. – ед.ч.

Вчера работниците бързо изкопаха канала в двора на болницата. – мн.ч.

Практическо правило:

Когато променим числото на **сказуемото**, се променя и числото на **подлога**. Това е думата, която трябва да се членува с пълен член.

В часа по математика учителят разясни какво ще съдържа тестът за изпита в края на срока.

Ако се колебаем кои думи трябва да се членуват с пълен член, **променяме числото** на двете сказуеми – *разясни* – *разясниха*, *ще съдържа* – *ще съдържат*. Думите, които ще променят числото си, са подлози, т.е. трябва да ги членуваме с пълен член.

В часа по математика учителите разясниха какви ще бъдат тестовете в края на срока.

2. За правилното членуване с **кратък член** трябва да се знаят следните правила:

– Пишем **кратък член**, когато думата е **допълнение, обстоятелствено пояснение** или **несъгласувано определение** в изречението.

В двора (обстоятелствено пояснение за място) *подадох на пазача* (непряко допълнение) *куфара* (пряко допълнение) *на сина ми* (несъгласувано определение) *за проверка*.

Видях бягащия (пряко допълнение) *да се крие зад ъгъла* (обстоятелствено пояснение за място) *и се обадох на пазача* (непряко допълнение) *на блока* (несъгласувано определение).

– Пишем **кратък член**, когато думата е **определение** на допълнението, обстоятелственото пояснение или несъгласуваното определение.

Видях стария рибар в малкия клуб на брега на язовира.

– Пишем **кратък член**, когато пред членуваната дума има предлог. След предлог никога не може да има подлог, значи членуваната дума е второстепенна част.

Разхождах се по площада на града с братя на доктора.

– Пишем **кратък член** след показателната частица **ето**, но ако не следва сказуемо.

Ето човека (Ето го човека).

– Ако има сказуемо, се членува с пълен член.

Ето човекът идва. (Ето той идва.)

Обучението по правопис в началните класове е отговорен, сериозен и труден процес. Затова трябва да се обръща внимание на цялата система, свързваща ДООИ, учебните програми, учебниците, методиката на преподаване. **Но** в основата е учителят. Неговото отлично познаване на българския правопис, на настъпващите промени в него, на методите на преподаване – традиционни и интерактивни, е гаранция за това, че правописната компетентност на учениците ще бъде формирана. А всичко започва от началните класове.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванов, М., П. Пенчев (1979). *Овластяване на правописа и правописа в I – III клас*. София.
- Официален правописен речник на българския език* (2012). София: БАН.
- Учебни програми за задължителна подготовка – I, II, III, IV клас (2004).
София: МОН.
- Христова, Г. (1995) Алгоритмите в обучението по правопис. *Начално образование*, № 5.
- Христова, Г. (2000). *Обучението по правопис в началните класове – методически проекти*. Пловдив.

REFERENCES

- Ivanov, M., P. Penchev (1979). *Ovladyavane na pravogovora i pravopisa v I – III klas*. Sofiya.
- Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik (2012). Sofiya: BAN
- Uchebni programi za zadalzhitelna podgotovka – I, II, III, IV klas (2004).
Sofiya: MON.
- Hristozova, G. (1995) Algoritmite v obuchenieto po pravopis. *Nachalno obrazovanie*, № 5.
- Hristozova, G. (2000). *Obuchenieto po pravopis v nachalnite klasove – metodicheski proektsii*. Plovdiv.

TEACHING THE RULES OF ORTHOGRAPHY IN PRIMARY SCHOOLS. TYPOLOGY OF ORTHOGRAPHIC ERRORS. METHODOLOGICAL GUIDELINES TO OVERCOME THEM

Abstract. The article analyses how the rules of orthography are taught in primary schools. The requirements of the school curriculum, the main difficulties and problems from the methodological and linguistic points of view are specified. The orthographic errors are classified according to the branch of linguistics they belong to - orthographic phonetic errors, orthographic morphological errors, orthographic syntactic errors. Some methodological approaches are recommended towards acquiring orthographic competence and building orthographic awareness.

Particular attention is paid to the use of the short and full forms of the definite article.

✉ **Prof. Galya Hristozova, DSc.**
Burgas Free University
62, San Stefano Str.
8001 Burgas, Bulgaria
E-mail: hristozova@bfu.bg